

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
The Determining Elements of 'City Center' and the related Urban Changes in
'the Central area of 'Gorgan City
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

عناصر تعیین کننده مرکز شهر و تغییرات حوزه مرکز در شهر گرگان*

سیده شیرین حجازی^{۱**}، یاسمین اسکویی^۲، هانیه نظری^۳، امیر میراحمدی^۴، مهدی حیدری زاده شالی^۵، ضیا حسین زاده^۶

۱. کارشناس ارشد مطالعات معماری ایران، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.
۲. کارشناس ارشد معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.
۴. کارشناس ارشد معماری منظر، دانشکده معماری، دانشگاه شهید بهشتی، ایران.
۵. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، ایران.
۶. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری منظر، دانشگاه شهید رجایی، تهران، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۱/۱۲ تاریخ اصلاح: ۹۹/۰۲/۲۴ تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۵/۲۰ تاریخ انتشار: ۹۹/۰۷/۱۱

چکیده

شهر گرگان (استرآباد) به شهادت آثار تاریخی و تألیفات مورخان و سفرنامه نویسان دارای سابقه تاریخی طولانی است. هسته اصلی شهر فعلی پیرامون سه محله میدان، نعلبندان و سرچشمه شکل گرفته و به تدریج محلات جدیدی در اطراف آنها ایجاد شده‌اند. با خیابان‌کشی‌های رضاخانی بافت تاریخی شهر دونیم و رشد کالبدی شهر پیرامون خیابان‌های جدید آغاز شد. محدوده مرکز شهر، که نقش کلیدی در کنش‌های اجتماعی، ضرورت‌ها و نیازهای شهروندان دارد، از این تغییرات متأثر شد. با تکیه بر مشاهده میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای، این نوشته بر این فرض است که مرکز امروز شهر گرگان به عنوان مصداقی از منظر شهر، در حال دگرگونی در ذهنیت شهروندان و عینیت شهر است. منظر پدیده‌ای عینی-ذهنی و یک کل واحد، مرکب از جسم و روح یا کالبد و معنا است. در نتیجه، برای یافتن مفهوم مرکز به مثابه منظر توجه به مصادیق عینی-ذهنی آن الزامی است. برای یافتن شکل و میزان این تغییر، با تکیه بر منابع و نشانه‌شناسی میدانی، عناصری را به عنوان مؤلفه‌های تأثیرگذار در مرکز شدن یک مکان معین کردیم که شامل عناصر ملموس (عینی) و عناصر ناملموس (ذهنی) از شهر هستند. با حضور در محل و مطالعه میدانی مورد، شواهدی جمع‌آوری شد که بر عناصر مؤثر مرکزیت، منطبق بود.

واژگان کلیدی: مرکز شهر، حوزه نفوذ، شهر گرگان.

مقدمه

(منصوری، ۱۳۸۶، ۵۱). به تعبیری مرکز شهر یک منظر است؛ مفهومی عینی-ذهنی که بعد عینی آن در لایه‌های کالبدی و فعالیتی و بعد ذهنی آن در لایه معنایی برآمده از خاطره جمعی، حس تعلق به مکان، هویت شهر و نمادهای آن متبلور می‌شود. چپستی و هویت شهر در «مرکز» ظهور می‌کند و توسط شهروندان به عنوان شناسه شهر شناخته می‌شود. مرکز، حافظه و قلب زندگی اجتماعی شهر است؛ محل فعالیت‌های عمومی، تولید خاطرات جمعی و مکانی برای ارتقای

مرکز، مهمترین عنصر شاخص سازمان فضایی و امری مجرد و ذهنی است. مفهومی که مکان و مشخصات خاص خود را دارد. هسته و معادل کل شهر، چکیده شهر و اجماع رویدادهای آن است. «مرکزیت یا هسته، نقطه آغاز شهر است که شهر، تدریجاً و طی فرایندهای تعاملی با مؤلفه‌های مختلف در اطراف آن شکل می‌گیرد. نقش هسته شهر طوری است که وابستگی عناصر مختلف شهر به آن به راحتی قابل تشخیص است»

صورت پذیرفته است.
** نویسنده مسئول: shirin.hejazi@ut.ac.ir ۰۹۳۶۱۱۴۷۳۰۰۰

* این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی «گردشگری منظر بومی گرگان» است که در سال ۱۳۹۸ در پژوهشکده نظر و به سرپرستی دکتر سید امیر منصور

افتاد. رشد شریان‌های شرقی-غربی و شمالی-جنوبی در گرگان، دسترسی‌های شهری را سهل‌تر و گسترش شهر را هدایت کرد. با تغییر شکل شهر، استقرار عناصر اصلی شهری در گرگان دستخوش تغییر شد.

با شواهد حاصله از مشاهده میدانی به نظر می‌رسد مرکز امروزی شهر گرگان با مرکز تاریخی آن انطباقی حدودی دارد. در یک حوزه مفهومی قرار دارند و بدون تغییر قابل توجهی در حال حرکت به سمت شرق و جنوب شرقی است.

مرکز شهر

در سابقه شهر ایرانی، بازار هسته اولیه و ستون فقرات شهر به شمار می‌رود. عمده اندام‌های شهری مهم در شهر تاریخی ایران، در اطراف بازار مستقر شده و شکل می‌گرفتند و محلات اولیه در شهر، با حفظ ارتباط خود با این شیرازه، تشکیل می‌شدند. «مجموعه بازار تنها به خرید و فروش اختصاص نداشته بلکه در آن اجتماع، اعتصاب، برگزاری مراسم، آذین‌بندی در ایام خاص و ... نیز با مشارکت مردم صورت می‌گرفته است» (منصوری، ۱۳۸۹).

مرکز شهر برخلاف نظر برخی که آن را با نمودهای صرفاً کالبدی سنجیده و تعریف می‌کنند، ماهیتی به شدت اجتماعی دارد. مرکز شهر، مکانی است با ویژگی‌های کیفی خاص که آن را به مرکز گردهمایی‌های غیربرنامه‌ریزی شده (و بعضاً غیرهدفمند)، فعالیت‌های تجاری، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی عموم شهروندان و محل عبور و مرور آنها بدل می‌کند. به عبارتی «مرکز شهر، یک مرکز فرهنگی و مدنی و نماد هویت یک جامعه شهری به شمار می‌آید» (پامیر، ۱۳۹۴). چیستی و هویت شهر در مرکز ظهور می‌کند و توسط شهروندان به عنوان شناسه شهر شناخته می‌شود. مرکز یک شهر، حافظه و قلب زندگی اجتماعی آن، محل فعالیت‌های عمومی و تولید خاطرات جمعی است (مخلص، ۱۳۹۶).

از آنجا که مرکز شهر، بنا به انتخاب تدریجی اجتماع، تعیین می‌یابد، الزاماً بر مرکز فیزیکی و هندسی شهر انطباق ندارد و در طول زمان بنا به تشخیص مخاطبان خود، در یک جابجایی کلی از نقطه‌ای به نقطه دیگر تغییر و یا در حرکتی جزئی، با حفظ همپوشانی، جابجایی و یا گسترش جزئی را تجربه می‌کند. مرکز یک شهر، دربردارنده تمام مؤلفه‌های مورد نیاز برای دریافت و درک موجودیت و هویت شهر است که با اراده جمع، شناخته و با حضور قدرت، قوام‌یافته می‌شود.

سابقه تاریخی مرکز شهر گرگان

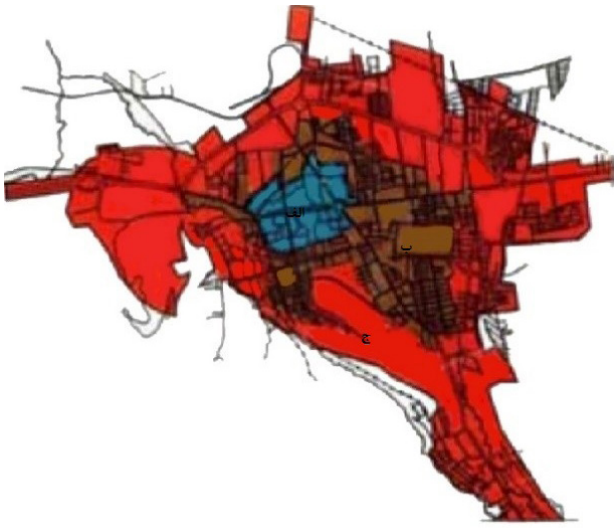
بافت قدیم شهر گرگان مانند بسیاری از شهرهای تاریخی، پیکره‌های درهم‌تنیده از معابر و گذرها و تکایا و میادین شهری

کیفیت شهر است (پامیر، ۱۳۹۴). «در شهر سنتی ایران اتفاقات معنایی و کارکردی به صورت خودجوش در یک مکان بر هم منطبق می‌شدند و مفهوم مرکزیت با محل آن، که الزاماً مرکز هندسی شهر نیز نبود، مرکزیت را پدید می‌آورد. آرایش محله‌ها در پیرامون مرکز و ارتباط آنها با یکدیگر از طریق ساختاری کالبدی که از مرکز منشعب می‌شد، اجماع کاربری‌های مذهبی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، ابنیه عام‌المنفعه و نقطه تلاقی راه‌ها بر مفهوم مرکز به عنوان قلب فیزیکی و متافیزیکی شهر تأکید می‌کرد» (مخلص، ۱۳۹۶، ۱۶-۱۷). گردآمدن بازار، مسجد، حسینیه، تکیه، مدرسه، آب‌انبار، تیمچه، کاروانسرا و ... در یک مجموعه، از منطقی ساختاری پیروی می‌کرده، منطقی که مراکز حکومتی شامل نظمی و ادارات دیوانی را نیز به استقرار پیرامون این مجموعه راغب کرده است. جمع‌آمدن این خدمات در بافت شهرهای کهن ایران، نقطه‌ای شاخص و مهم در بافت شهر به وجود می‌آورده که حرکات روزمره شهر را تحت شعاع قرار می‌داده است. در این ترکیب، مراکز محلات با یکدیگر و با مرکز شهر، دارای ارتباطی متناسب و منطقی بوده‌اند.

با گسترش شهرها، پیشرفت فن‌آوری و تغییر شیوه‌های مصرف، مراکز شهرها مقیاسی وسیع‌تر از بازار و فعالیت‌های پیرامون آن را در بر گرفت. مرکز شهر در شهر جدید، محدوده‌ای حدودی و منسجم متشکل از مابه‌ازاهای این‌زمانی عناصر اولیه شد. موازی با تغییر محیطی مرکز، ارتباطات و تعاملات اجتماعی هم شکل تازه‌ای گرفت. تعیین مکانی برای اطلاع‌یافتن از اخبار، اعتراضات شهری، تعاملات روزمره، فعالیت‌های اقتصادی و تجاری، مراسم آیینی و دیگر کنش‌های وابسته به انسان در شهر، از میان رفت و مفهوم مرکز شهر در مکانی دیگر عینیت یافت.

بخش مرکزی شهر، عصاره هر فعالیت، نیت و کنش کوچکی که در کل شهر وجود دارد را در خود تجمیع کرده است. مرکز شهر، محل بروز فرایندهای پنهان شهری است. در شهرهای باسابقه، مرکز شهر، معمولاً در دل یا حاشیه بافت کهن شروع به شکل‌گیری می‌کند. علی‌رغم اهمیت بعد تاریخی برای مرکز شهر، با گذشت زمان و با تاریخی‌شدن آنچه در آغاز «نو» بود، بافت‌های معاصر هم، در زمره بافت‌های قدیمی یک شهر دسته‌بندی می‌شوند. تغییرات و جابجایی‌های مرکز شهر، آنی و معین نیست با این حال این تغییرات به خوبی در طول زمان، قابل درک هستند.

با تکیه بر منابع تاریخی، هسته اولیه شهر گرگان، در اطراف بازار و مسجد جامع و متشکل از محلات میدان، سبزه‌مشهد و نعلبندان بود. به مرور محلات دیگری هم در اطراف این سه محله، شکل گرفت و تا پایان دوره قاجار رشد طبیعی شهر ادامه داشت. در دوره پهلوی اول، تقریباً همزمان با مداخلات رضاخانی در اکثر شهرهای ایران، خیابان‌کشی گرگان هم اتفاق

تصویر ۱. توسعه ادواری شهر گرگان، آبی (الف): بافت قدیم، قهوه‌ای (ب): توسعه پهلوی، قرمز (ج) تا پایان دهه ۷۰ شمسی. مأخذ: کتولی، ۱۳۸۸.

معرف ماهیت کلی این نظام‌ها در شهر هستند. به علاوه، عواملی مانند الگوهای ارتباطی و دسترسی‌ها و نسبت هندسی مرکز با شهر نیز در تبدیل یک مکان به «مرکز شهر» تأثیرگذار است. به عقیده «یان گل»، یک فضای عمومی شهری باکیفیت، سه بعد از فعالیت‌های ضروری، انتخابی و اجتماعی را پوشش می‌دهد. او معتقد است پاسخگویی همزمان فضا به الزامات و علائق شهروندان، پیش‌نیازهای تحقق فعالیت اجتماعی نیز هستند (گل، ۱۳۹۳، ۲۲).

براساس این نظریه و با توجه به هویت چندگانه مرکز شهر، فعالیت‌هایی که یک مرکز شهری موفق را می‌سازند در موارد زیر قابل تعریفند:

- تنوع و گستردگی کاربری‌های اولیه (شامل کاربری مسکونی).
- حضور نسبتی از مشاغل محلی و فرامحلی به خصوص فروشگاه‌ها.
- انگاره‌ای از استفاده ۲۴ ساعته از مکان.
- ارائه مجموعه‌ای از فعالیت‌های ضروری.
- وجود سینما، تئاتر، کافی‌شاپ، رستوران و دیگر مکان‌های فرهنگی دید و بازدید مردم با درجات متفاوت قیمت و کیفیت.
- وجود فضاهایی چون باغ و میدان برای فراهم‌سازی بستری برای با هم بودن مردم و دیگر برنامه‌های محرک فرهنگی.
- نشانه‌های مالکیت‌های متفاوت زمین، از توسعه‌های خودانگیخته و سرمایه‌گذاری‌های کوچک مقیاس تا برنامه‌های کلان.
- نمایش زندگی فعال خیابانی با تعادل امکان حضور پیاده و سواره و خرده‌فعالیت‌ها در جداره‌های خیابان.
- اگرچه موارد بالا به قصد معرفی ویژگی‌های مختلف مرکز بیان

است و محلات شهر همچون اعضای یک پیکر به هم پیوسته‌اند. در سال ۱۳۱۱ شمسی و در دوران پهلوی اول، نخستین انقطاع در بافت تاریخی این شهر به وقوع پیوست و با ساخت خیابان پهلوی (امام خمینی فعلی) بافت دونیم شد. همین داستان در سال‌های نزدیک بعدی، ۱۳۱۵، ۱۳۱۸ و ۱۳۳۹ با ساخت خیابان‌های کاخ، سرخواجه و فرح تکرار شد (کتولی، ۱۳۸۸، ۴۸).

سیر تحول آن‌چه در حال حاضر بافت گرگان نامیده می‌شد، حاکی از تجمع اولیه سه محله اصلی سبزه مشهد، میدان و نعلبندان است که به تدریج و تا امروز در جهات مختلف به خصوص شرق و جنوب شرقی گسترش یافته‌اند (خانلری و میرسعیدی، ۱۳۹۸). اواخر دوره قاجار و دوره پهلوی اول مصادف با ورود عناصر دنیای مدرن به شهرهای ایران است. یکی از این عناصر خیابان‌های چلیپایی و عمود برهم است. این خیابان‌ها با ساخته شدن بر روی بافت قدیم و تاریخی شهر و یا برج و باروی آن، زمینه‌ساز حضور عناصر دیگری چون ساختمان شهرداری و شهرداری، مریض‌خانه، سینما و ... در مجاورت خود شدند. ساخت خیابان اصلی شهر گرگان، یعنی خیابان حد واسط میدان عباسعلی تا به فلکه مرکزی (میدان شهرداری یا وحدت فعلی) که در حال حاضر خیابان امام خمینی نام دارد، با خراب کردن خانه‌های مسیر خیابان در سال ۱۳۱۱ شمسی آغاز شد و در سال ۱۳۱۴ پایان یافت (موسوی سروینه باغی، مرادی و رنجبر، ۱۳۹۴).

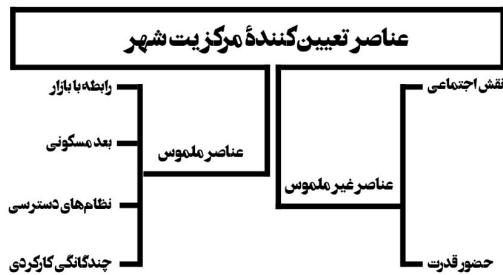
مرکز شهر گرگان در طول دوره‌های مختلف حیات شهر، محدوده محله نعلبندان را شامل می‌شده است. گسترش شهر در دوره‌های مختلف و در جهات گوناگون، رابطه خود را با این محدوده حفظ کرده است.

بازار، مرکز شهر سابق و تقاطع شریان‌های اصلی شهر که به دروازه‌ها منتهی می‌شده‌اند، از عوامل حفظ این تمرکز و یکپارچگی شهر در دوره‌های تاریخی مختلف آن هستند.

به علاوه در محلات قدیمی شهر گرگان، مانند بسیاری از شهرهای تاریخی ایران، مراکز ساماندهی کالبدی، فرماندهی تعاملات اجتماعی و فضاهای عمومی در مقیاس خرد در قالب مرکز محله وجود داشته است. شبکه رابطه‌ای میان این مراکز و محلات همسایه، کل بزرگتری را می‌سازد که مرکز قدیم شهر گرگان را شکل می‌دهد. توسعه محلات ابتدا از سه محله اصلی میدان، نعلبندان و سبزه مشهد در محدوده مرکزی شهر آغاز شد و به تدریج محله‌های فرعی‌تر نیز در محدوده پیرامونی این سه محله شکل گرفتند (تصویر ۱).

عناصر تعیین‌کننده مرکزیت شهر

نظام‌های اقتصادی، سیاسی، حکومتی، محلات، اجتماعی، فرهنگی و ... همگی نمایندگانی در مرکز شهر دارند که به نوعی

تصویر ۲. نمودار تقسیم‌بندی عناصر ملموس و غیرملموس تعیین‌کننده مرکزیت شهر. مأخذ: نگارندگان.

خمینی و خیابان ولیعصر) و به دنبال گسترش بافت مسکونی شهر به سمت جنوب و علی‌رغم کم‌رونق شدن بافت مسکونی محله‌های تاریخی، کوچه بازارهای سنتی شهر (بازار نعلبندان) به حیات خود ادامه دادند و نقش اقتصادی-اجتماعی-مذهبی بازار را تا امروز زنده نگه داشته‌اند.

به دنبال احداث خیابان امام خمینی و ولیعصر در سال ۱۳۱۱ ش. و گسترش شهر در ضلع جنوبی مطابق با شیوه‌های جدید شهرسازی، جداره‌های خیابان‌های اصلی به عنوان مراکز جدید خرید و نمادهای جدید زندگی اقتصادی شهر گرگان، نقش‌آفرینی کردند. تشکیل ریزدانه‌های اقتصادی در جداره خیابان امام‌خمینی و رونق گرفتن مغازه‌ها حد فاصل میدان وحدت (شهرداری) و محله میدان به واسطه قدرت بازار سنتی و همجواری با آن اتفاق می‌افتد. این ارتباطی دو سویه است؛ در حالی که بافت اقتصادی جدید متأثر از بازار تاریخی شهر رونق می‌گیرد، راسته بازار سنتی را تقویت می‌کند و به کوچه بازارهای منتهی به خیابان امام خمینی به شکل مضاعف نیز قدرت می‌بخشد.

ادامه حیات بازار سنتی در بافت تاریخی شهر گرگان و اضافه شدن واحدهای تجاری به بدنه خیابان و همچنین مکان‌یابی بازارهای مناسبی در محدوده مرکز شهر، نشانه حضور فعال بعد اقتصادی در این مکان است و عنصر ملموس «رابطه با بازار» را تأیید می‌کند.

• نظام‌های دسترسی

شناسایی مرکز شهر جدا از مؤلفه‌های اقتصادی و اجتماعی بستگی بسیاری به شناخت کالبدی و فیزیکی شهر دارد. ساختار هندسی شهر می‌تواند یکی از مؤلفه‌های تشخیص مرکز شهر باشد. ساختار هندسی شهر در تشخیص مرکز شهر به معنی شناسایی مرکز ثقل فیزیکی شهر نیست، بلکه برآیند محل تلاقی مهم‌ترین ارتباطات خارج از شهر و دسترسی‌های شهری اعم از خیابان، کوچه، راسته بازار و ... است. در بافت تاریخی

شد، مرکز شهر به صورت یک کل واحد از راه دستیابی به تجربه حضور، قابل ادراک است. بنابراین اثبات دلایل «مرکز بودن» یک مکان، از رهگذر بررسی عوامل تشکیل‌دهنده و تقویت‌کننده آن ممکن می‌شود. به همین دلیل در این نوشته، این عناصر را به دو گروه عناصر ملموس و غیرملموس به لحاظ کالبدی و مفهومی تقسیم می‌کنیم و با ارائه شواهدی دال بر وجود هر یک، به مرکز امروزی شهر گرگان دست می‌یابیم.

عناصر ملموس در این تحقیق شامل «رابطه با بازار»، «نظام‌های دسترسی»، «بعد مسکونی» و «چندگانگی کارکردی» و عناصر ناملموس «حضور قدرت» و «نقش اجتماعی» هستند (تصویر ۲).

عناصر ملموس

• رابطه با بازار

«بازار مکانی است که اقشار و گروه‌های مختلف اجتماعی، قومی، نژادی و فرهنگی در آن با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند، به شکلی ناخودآگاه بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و باعث اشاعه عناصر و پدیده‌های فرهنگی از یک حوزه فرهنگی به حوزه‌های فرهنگی دیگر می‌شوند» (عسگری خانقاه، ۱۳۸۰، ۱۸۰). بازار عملکردی مانند مرکز شهرهای کهن ایران داشته است و چون توانمندی اقتصادی آن نیز به نیازهای جامعه و مردم وابسته بود، بیش از هر عنصر دیگری به فعالیت‌های مردم در حوزه اقتصاد متکی بوده است (رجبی، ۱۳۸۷، ۷۰). بازار در ساختار فضایی شهرهای کهن ایرانی صرفاً مجموعه‌ای عملکردی برای دادوستد اقتصادی و تجاری نیست، بلکه پیکره‌ای ساختاری در سازمان فضایی و کالبدی شهر است که بافت اندام‌واره‌ای را به صورت سلسله‌مراتبی و ارتباطی در محله‌های پیرامونی گسترش می‌دهد.

«مرکزیت سازمان فضایی شهر گرگان، با حفظ حیات خود در طول دوره‌های تاریخی مختلف در محدوده ثابتی پیرامون مسجد جامع و بازار نعلبندان بوده است» (منصوری، در دست انتشار، ۱۳۶). بازار نعلبندان در شهر گرگان، هسته اصلی شهر و محل تحقق مناسبات اجتماعی مردم در شهر تاریخی گرگان به شمار می‌آمده است. به جز فعالیت‌های متنوع اقتصادی در مجموعه نعلبندان، برگزاری مراسم آیینی همچون طوق‌بندان، برگزاری نمازهای یومیه و نماز جمعه در مسجد جامع گرگان، مراسم عزاداری در تکیه نعلبندان و حمام قاضی پیرامون راسته بازار وجود داشته است. راسته بازار به مثابه ستون فقرات شهر، محله‌ها و اماکن مذهبی-آیینی شهر را در ارتباط یکپارچه تعریف و به عنوان سرچشمه زندگی اقتصادی-اجتماعی-مذهبی شهر ایفای نقش می‌کرده است. پس از گسترش شهر و با احداث خیابان‌های جدید از دوره پهلوی اول (خیابان امام

با احداث خیابان امام خمینی و خیابان ولیعصر بخش‌هایی از بافت تاریخی منقطع شد، ولی ارتباط درونی بافت به واسطه قدرت‌تمندی کوچه‌های اطراف آن حفظ شد. قدرت نفوذپذیری بالای بافت تاریخی شهر گرگان جداره‌های خیابان‌های جدید را تحت تأثیر خود شکل داد؛ و دسترسی به بافت تاریخی از جداره خیابان امام خمینی، همچنان از طریق کوچه‌های ارگانیک شهر صورت می‌گیرد.

بافت جدید شهری در جنوب بافت تاریخی تحت تأثیر خیابان قدرتمند با نفوذپذیری بالا نسبت به بافت شکل می‌گیرد و دسترسی‌هایی از جداره خیابان امام خمینی به بافت شهری جدید ایجاد می‌شود.

بررسی ارتباطات خارجی شهر گرگان نیز شاهد دیگری بر این مدعی است؛ مهمترین دسترسی‌های خارجی شهر گرگان از شرق در امتداد خیابان امام خمینی به سمت مشهد و از غرب به بهشهر و ساری می‌رود؛ از شمال در امتداد خیابان ولیعصر به کشور ترکمنستان و از جنوب به ناهارخوران و روستای زیارت، از مکان‌های مهم گردشگری گرگان، می‌رسد. برآیند این دسترسی‌ها منطبق بر محدوده به دست آمده از محل برخورد دسترسی‌های درون‌شهری است.

خیابان‌های جدید اگرچه به صورت مستقیم‌الخط و متفاوت با بافت ارگانیک تاریخی ایجاد می‌شوند، اما در مقابل کوچه‌های بافت که گذرهای عبور و حضور مردم در شهر هستند با جداره‌های نفوذپذیر شکل می‌گیرد. تقاطع شریان قوی امام خمینی با ارتباطات گسترده و نفوذپذیری بالا و خیابان ولیعصر در میدان شهرداری (وحدت) به لحاظ کالبدی و معنایی با پشتوانه بافت تاریخی و دانه‌های جدید شهری، از سویی و به عنوان مرکز تلاقی مهمترین دسترسی‌های خارجی شهر گرگان از سوی دیگر، به عنوان مرکز ثقل فعالیتی شهر گرگان قابل شناسایی است.

• بعد مسکونی

حضور عامل سکونت در مرکز شهر از این حیث دارای اهمیت است که ساکنان محلی، سطح فعالیت را گسترش می‌دهند و بازاری برای کاربری‌های متنوع ایجاد می‌کنند و جمعی از مردم را برای برخورداری از خدمات و زیرساخت‌های باکیفیت بخش عمومی، گرد هم می‌آورند (پامیر، ۱۳۹۴).

توسعه ابتدایی محلات در شهر گرگان از سه محله اصلی میدان، نعلبندان و سبزه‌مشهد در محدوده مرکزی شهر آغاز شد و به تدریج محله‌های فرعی‌تر نیز در محدوده پیرامونی این سه، شکل گرفت. خیابان‌کشی‌های انجام‌شده در دوره پهلوی، بافت قدیم شهر گرگان را تقسیم کرد و از میان محله‌ها گذشت. با این حال فضاهای تجمع محله‌ها حفظ شدند و همچنان عامل حیات‌بخش محلات مسکونی به شمار می‌آیند (موسوی سروینه

شهرها هیچ کوچه و گذری بیهوده شکل نمی‌گیرد و همواره ارتباطی دوسویه میان یک مبدأ و مقصد دارد. مهمترین مقصد در شهرهای تاریخی، مرکز شهر است، چراکه تمامی نیازهای مردم شهر از نیازهای آیینی، ارتباطات اجتماعی و داد و ستد در این مکان پاسخ داده می‌شود. همچنین مرکز شهر به عنوان نقطه ثقل مسیرهای خارجی و دروازه‌های ورودی شهر است. این امر در خصوص بافت تاریخی شهر گرگان نیز صادق است. «ساختار شهر گرگان در هر دوره نسبت به دوره قبل گسترده‌تر شده است. میان دروازه‌های شهر و کل‌های کوچک با مرکزیت شهر ارتباط برقرار کرده و بدین ترتیب به کلیت شهر انسجام می‌بخشید. در میان محورهای شکل‌دهنده ساختار، راسته بازارها و محورهایی که به‌طور مستقیم باعث برقراری ارتباط میان مرکز و دروازه‌های شهر می‌شدند، از اهمیت به‌سزایی برخوردار بودند» (همان).

از آنجایی که محل حضور اجتماع مردم به واسطه عبور از گذرها و حضور در آن شکل می‌گیرد، و بافت شهر بیش از آنکه متأثر از دانه‌ها باشد به وسیله کوچه تعریف می‌شود، لذا شناخت مرکز شهر به لحاظ کالبدی نه متأثر از دانه‌های مهم، بلکه تحت تأثیر شناخت گذرهای مهم، تاریخی و معنایی شهر است.

شهر گرگان در قدیم چهار دروازه اصلی داشته است؛ بسطام، چهل دختران و سبزه مشهد (ایمانیان، ۱۳۹۶). این دروازه‌ها که ارتباط گرگان با سایر شهرها را ایجاد می‌کردند براساس اهمیت شهر مقصد، تعداد مقاصد ارتباطی و فاصله آن تا شهر گرگان مورد استفاده قرار می‌گرفتند. یکی از مهمترین آنها دروازه بسطام بوده که برای ورود و خروج از سمت ناهارخوران فعلی، شاه کوه، بسطام، شاه رود و خراسان استفاده می‌شده است (همان). دروازه‌ها -در محله نعلبندان در نزدیکی دروازه بسطام در محدوده بازار- مسجد جامع شهر و تکیه‌های معروف، در مرکز شهر تاریخی گرگان، محل برآیند عینی-ذهنی شهر، ایفای نقش می‌کند. در بافت تاریخی شهر گرگان محله‌های شهر به واسطه مسیرهایی با ساختار ارگانیک منطبق بر شیب زمین ارتباط پیدا می‌کردند. این مسیرها گاه راستای یک بازار را می‌ساختند و گاهی کوچه‌های یک محله را شکل می‌دادند. این شبکه ارتباطی قوی همچون رگ‌های بدن از مرکز شهر به مثابه قلب تپنده شهر منشعب می‌شوند و از کالبد شهر یک کل یکپارچه می‌سازند.

در دوران پهلوی اول و در سال ۱۳۱۱ ش. در راستای خیابان‌کشی‌هایی در شهرهای ایران به منظور ایجاد بافت مدرن (جدید) شهری، در شهر گرگان دو خیابان اصلی که امروزه با نام‌های خیابان امام خمینی و خیابان ولیعصر شناخته می‌شوند، ایجاد شد. به دنبال این خیابان‌کشی‌ها بافت شهری جدید شروع به شکل گرفتن کرد و شهر گرگان از جنوب توسعه یافت. اگرچه

باغی و همکاران، ۱۳۹۴).

این محلات امروز، پویایی سابق خود را ندارند اما با وجود کاهش رونق محلی خود، همچنان از عوامل مؤثر موجود در محدوده مرکز شهر گرگان به شمار می‌روند. در مرکز شهر گرگان کوچه‌های منتهی به بازار که تشکیل‌دهنده کل‌های کوچک مستقل محلات هستند، همچنان دارای سکنه و پویایی نسبی حضور افراد مقیم است. این ساکنان با حضور روزمره خود در مرکز شهر، وجه تعاملی آن را تقویت می‌کنند. به علاوه سکونت افراد در محلات در حوزه بلافصل محدوده مرکزی شهر گرگان، تأمین‌کننده امنیت محدوده و مانع تخلیه جمعیت فعال در شب است. بنابراین محدوده مرکزی شهر به واسطه حضور ساکنان در آن، با پایان ساعات اوج فعالیت در شهر، موضوعیت خود را حفظ می‌کند. به عبارتی از بین رفتن بافت محلات و یا کم‌رونق شدن آنها، مرکز شهر را به مکانی برای فعالیت در روز بدل می‌کند که منحصر به امور اداری و تجاری روزانه است و در بیشتر موارد باعث کمرنگ شدن نقش مرکز در شهر می‌شود.

چندگانگی کارکردی

بخش مرکزی هر شهر با بناهای قدیمی آن، کاربری‌های مختلفی دارد که علاوه بر رفع نیازهای روزمره، تجلی زندگی اجتماعی مردم نیز هست.

با پیشرفت تکنولوژیک و ایجاد نیازهای جدید، مراکز قدیمی شهر از لحاظ کالبدی دیگر قادر به پاسخ‌گویی این نیازها نبودند، بنابراین عملکردهای منطبق با این شرایط جدید در امتداد و یا در مجاورت مراکز قدیمی شهر ایجاد شدند. در شهر گرگان نیز عملکردهای جدید در نزدیکی مرکز قدیمی شهر قرار گرفته‌اند. در اوایل دوران پهلوی با ایجاد خیابان‌های جدید زمینه شکل‌گیری کاربری‌های عام‌المنفعه از جمله شهرداری، شهرداری، سینما و ... در مجاورت آن فراهم شد. تمرکز این بناها در اطراف میدان اصلی و ارتباط خیابان‌های اصلی شهر با این میدان، پیوندی عملکردی میان اجزای شهر به وجود آورد، بدین معنی که فضاهای حکومتی را به میان مردم برد و جدایی‌گزینی محله حکومتی از سایر اجزای شهر را از میان برداشت (همان).

با تشکیل شیوه‌های جدید اداره جامعه، ساختمان‌های حکومتی متناظر ساختارهای جدید در تمام شهرهای کشور ایجاد شد. در محدوده مرکز تاریخی شهر گرگان بناهای شهرداری، بانک ملی، آموزش و پرورش، فرمانداری و پاسگاه‌های انتظامی از این نمونه‌ها هستند که در میدان شهرداری و در امتداد خیابان پاسداران و ولیعصر مکان‌یابی شده‌اند و نمایندگان حکومت مرکزی و محلی هستند. چنانکه در بخش رابطه با بازار نیز گفته شد، بعد اقتصادی در

این محدوده به حیات خود ادامه داده و بر نیازهای نو نیز منطبق شده است. وجود واحدها و مراکز تجاری متعدد از جمله صدرا مال، کوروش، ایرانشهر، لاله و ... با فاصله اندک از یکدیگر در خیابان ولیعصر گرگان نشان از اهمیت کارکرد اقتصادی آن دارد. از سویی دیگر، بانک‌ها و مؤسسات مالی نیز با حضور در این مکان، پشتیبان فعالیت‌های اقتصادی و اداری شهروندان شده‌اند. فضاهای باز عمومی در نزدیکی و در مرکز قدیمی شهر گرگان، به عنوان مراکز محلات و به صورت برنامه‌ریزی شده در قالب پارک ساخته شده‌اند و امکان ادامه حیات برخی وجوه اجتماعی در مرکز شهر گرگان را تضمین می‌کنند. تداوم به‌وجود آمدن این مراکز جمعی که در دل مرکز تاریخی شهر گرگان حضور داشته‌اند، در پارک شهر گرگان (۱۳۴۳) متجلی شده است.

از دیگر عملکردهایی که با تغییرات جدید شهر به آن اضافه شده، سینما است. سینما به عنوان یکی از اولین مراکز فرهنگی در ایران در بیشتر شهرها مکان‌یابی نزدیک به مرکز دارد. سینما «کاپری» به عنوان اولین سینمای شهر در سال ۱۳۴۶ در خیابان ولیعصر (شالی کوبی) افتتاح شده است. دو سینمای دیگر شهر، سینما ۲۲ بهمن و سینما رسالت نیز به فاصله کمی از آن قرار دارند. با حرکت به سمت جنوب خیابان ولیعصر که به بلوار ناهارخوران متصل می‌شود از تنوع کاربری‌های عمومی که مخاطب آن تمامی اقشار جامعه هستند، کاسته شده و کاربری‌هایی تک‌عملکردی مانند مراکز تجاری بیشتر و در نهایت به بخش تفرجگاهی شهر منتهی می‌شود.

عناصر ناملموس

• حضور قدرت

مرکز شهر، مکان برگزیده مردم برای حضور و بروز رویدادهای اجتماعی به شمار می‌رود و امکان دیده و شنیده شدن مطالبات متقابل میان شهروندان و اداره‌کنندگان شهر و کشور در آن بالاتر است. در محدوده مرکز تاریخی شهر گرگان، از حیث نشانه‌های کالبدی به عنوان مفهومی عینیت‌یافته، شواهدی از این دیالوگ وجود دارد.

در سابقه تاریخی شهر، این حضور با قرارگیری ساختمان‌های دارالحکومه، دادگستری، دارایی، شهرداری و شهرداری قابل تعریف است. اما امروز از حضور مستقیم کالبد مرتبط با حاکمیت فاصله گرفته است و در مواردی برای تشخیص سهم حاکمیت در مرکز، به تحلیل نشانه‌های تلویحی این حضور که نمود کم و اثری زیادی دارند، نیاز است.

در بخش چندعملکردی بودن مرکز شهر، گفته شد که بانک‌ها به عنوان پشتیبان بخش اداری و اقتصادی، در حاشیه میدان وحدت مستقر شده‌اند. این استقرار از جنس شعب مختلف در یک شهر که در قالب رایج واحدهای تجاری اطراف خود

تصویر ۳. نمای نزدیک از زمین‌های رهاشده پیرامون مجتمع تجاری تارادیس (آفتاب ۲) در طرح آفتاب در محدوده مرکز تاریخی شهر گرگان. عکس: غزال نفیسی، ۱۳۹۸.

تصویر ۴. تصویر هوایی زمین‌های رهاشده پیرامون مجتمع تجاری تارادیس (آفتاب ۲) در طرح آفتاب در محدوده مرکز تاریخی شهر گرگان. مأخذ: نگارندگان.

اجتماعی در یک منطقه شهری، تعیین‌کننده توفیق یا شکست برنامه‌ریزی‌های شهری نیز هست. در شهر گرگان، در دوره جدید مدیریت شهری، با برخی اقدامات و مداخلات در بافت تاریخی، جمعیت رفته‌رفته به حضور در بافت گرایش پیدا کرده‌اند. اما آنچه این توفیق را تضمین می‌کند، هم‌راستایی تمایل عمومی جامعه و سیاست‌های مدیریت شهری است.

فضای شهری ناهماهنگ با خواست جمعی، می‌تواند ایجاد و شکوفایی خود را محدود کند. بنابراین گروهی برنامه‌ریز و طراح به تنهایی نمی‌توانند به جای مردم تصمیم بگیرند. نوسازی شهری و تولید فضای انسان‌ساخت بدون مشارکت مردمان میسر نخواهد بود (محمدی شمیرانی، ۱۳۷۶) (تصویر ۵).

یکی از نشانه‌های مرکزیت شهر، توان پذیرش اقبال مختلف به گونه‌ای است که هریک از شهروندان آن مکان را نه محله‌ای برای گذر و حضور موقتی، بلکه با احساس تعلق خاطر، آن را «مقصد» بدانند. ترکیب اجتماعی این محدوده به واسطه بازار

وجود دارد، نیست. ساختمان‌های بانک‌های صادرات، تجارت، ملت و ... پیرامون میدان وحدت، بلندمرتبه و متفاوت از بافت پستی و پیرامونی تاریخی شهر ساخته شده‌اند. تبلیغات مربوط به استفاده از تسهیلات بانکی مقابل این بانک‌ها دیده می‌شود. قراردادن خودروهای جایزه‌ای، در مقابل واحدهای بزرگ تجاری و بانک‌ها و مؤسسات مالی، به قصد تشویق عموم به استفاده از خدمات این واحدها، در شهر نه‌چندان بزرگی مانند گرگان، در خیابان اصلی با بیشترین تعداد مخاطب اتفاق می‌افتد.

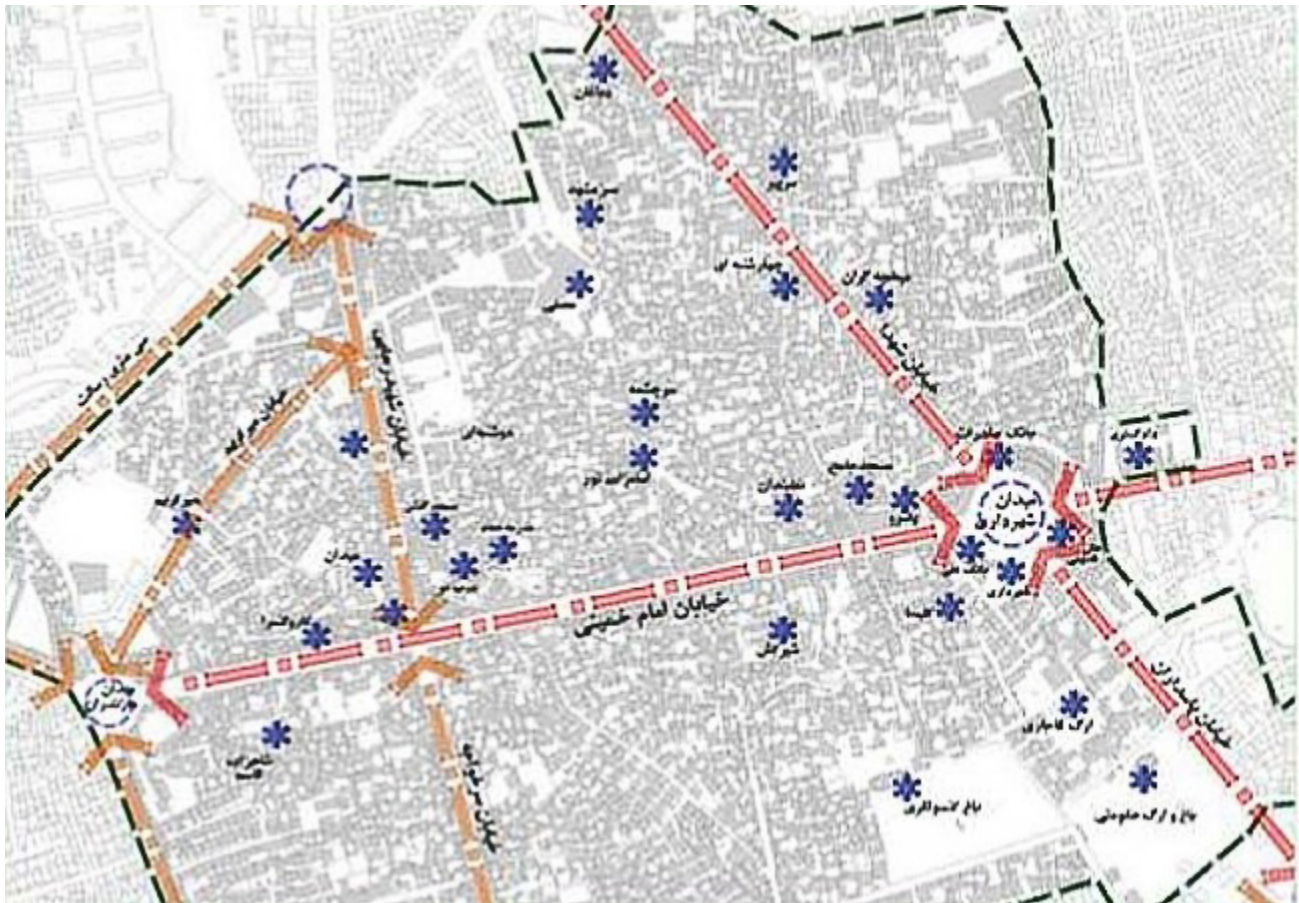
علاوه بر حضور پررنگ بانک‌ها، بنرهایی در اطراف میدان وحدت گرگان برپا شده، که مراتب تشکر مردم از اعضای شورای شهر، تبریک گروهی به انتصاب یک فرد و مانند این‌ها را نمایش می‌دهد. در فرایند انتقال پیام مدیریت شهری به مردم، این میدان به عنوان تریبون ابراز هردوی این گروه‌ها انتخاب می‌شود. تلاش هردو گروه مردم و حاکمیت برای سهیم‌بودن از این محدوده، به حضور تبلیغاتی محدود نمی‌شود. محرک‌های توسعه طرح مسکن‌سازان شرکت عمران و بهسازی شهری از دهه هشتاد شمسی به بعد، مراکز شهرهای مختلف و بافت‌های تاریخی آنها را متوجه آسیب و نابسامانی کرده‌اند. این تجربه در محدوده مرکزی شهر گرگان نیز تحت عنوان پروژه آفتاب، بر بخش‌های بزرگی از این بافت تکرار شده است. دو ساختمان بزرگ تجاری آفتاب ۲ و ۳ در فاصله کمی در خیابان اصلی شهر، در حالی مستقر شده‌اند که بازدهی چندانی در قالب تجاری ندارند. مجتمع تجاری «تارادیس» (آفتاب ۲)، به استناد تبلیغات پخش‌شده آن، بزرگترین مرکز خرید شمال کشور و شامل ۶۲۴ واحد تجاری در ۸ طبقه است. در بازدید میدانی از این مجتمع، مشاهده شد که جز ۳۲ واحد که به صورت پراکنده در طبقات مختلف در اختیار اصناف (عمدتاً پوشاک و آرایشی) قرار داشت، باقی واحدهای تجاری، همچنان خالی باقی مانده بودند (تصاویر ۳ و ۴).

هدف از توصیف شواهد موجود در این منطقه، نقد سیاست‌های توسعه شهری نیست، بلکه توصیف مصادیقی است که کشش موجود برای حضور ارگان‌های دولتی را نشان می‌دهد.

نقش اجتماعی

مهم‌ترین عامل و شرط اصلی تعیین‌کننده مرکزیت یک شهر تعامل و مراوده اجتماعی شهروندان در آن منطقه است. چنانکه با حذف این عامل، باقی عوامل رنگ می‌بازند و به تدریج از رونقی که به واسطه حرکت پیاپی اجتماع و سایر ابعاد به وجود آمده بود، از بین می‌رود. به عبارتی موفقیت این فضا در شهر، به میزان استفاده از آن و حضور انسان در آن متناسب است (بهزادفر و طهماسبی، ۱۳۹۲).

اعتبار مرکز یک شهر به وجه اجتماعی آن است. فقدان ظرفیت

تصویر ۵. کانون‌های عملکرد و فعالیت در محدوده مورد مطالعه. مأخذ: کتولی، ۱۳۸۸.

قدیمی و هسته اولیه شهر گرگان، به سمت شرق و جنوب در حرکت است (تصویر ۶).

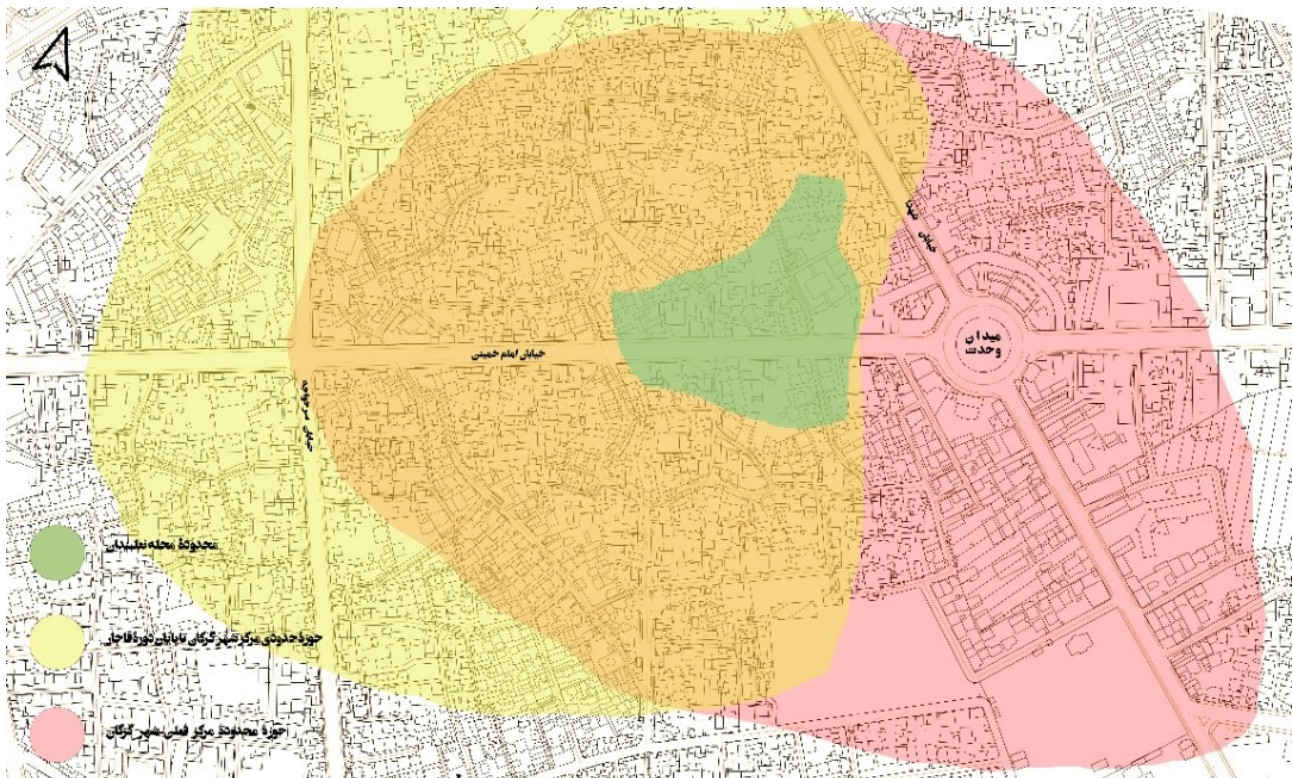
نتیجه‌گیری

مرکز شهر گرگان در طول تاریخ، در محدوده عناصر تاریخی شهر یعنی مسجد جامع و بازار نعلبندان واقع در یکی از محله‌های قدیمی شهر بوده است. ثبات حوزه مفهومی مرکز در سازمان فضایی شهر، به عنوان یکی از قدیمی‌ترین و مهمترین اندام‌های شهری، منجر به ادراک معنای کلیت شهر و همچنین تداوم معنا و هویت آن در طول تاریخ شده است. براساس آنچه در سیر مقاله بررسی شد، مرکز فعلی شهر گرگان منطبق بر مرکز پیشین آن است و با تغییری اندک در حال جابجایی به جانب شرقی شهر است. این تغییر با سه دلیل قابل بررسی است: دلیل اول که مؤید پیش‌فرض نویسندگان نیز هست، شکل گسترش شهر و تغییرات کالبدی دوره پهلوی است که باعث به وجود آمدن کاربری‌های جدید در حاشیه خیابان و تقاضای جدید از سوی شهروندان است. این دوگانه در روندی رفت و

قدیمی شهر و وجود تکایا و ابنیه مذهبی، ترکیبی متشکل از همه گروه‌های جامعه است. به علاوه نشانه‌های ظاهری افراد که تعلق تلویحی آنها به گروه‌های مختلف اجتماعی را معرفی می‌کند، در میان جمعیت حاضر در مرکز شهر گرگان دیده می‌شود.

با توجه به اطلاعات حاصله از مشاهده میدانی و گفتگو با شهروندان حاضر در مرکز، مطالبات و تظاهرات سیاسی و گردهم‌آیی‌های اجتماعی در شهر گرگان در این منطقه حادث می‌شود. در اعتراضات آبان ماه ۱۳۹۸، محدوده میدان وحدت و خیابان‌های شهدا و امام خمینی، مکان اعتراضات عمومی مردم بوده‌اند. همچنین تبلیغات حضوری کاندیداهای انتخابات ریاست جمهوری در شهر گرگان، در همین محدوده اتفاق می‌افتد. این حضور در حوزه تقاطع خیابان‌های سرخواجه و امام‌خمینی، کم‌رنگ‌تر، قشر اجتماعی در این محدوده منحصرت‌ر و وزنه یک کاربری در آنجا سنگین‌تر است. در مقابل، ترکیب مورد نظر، از محدوده بازار در شمال خیابان امام‌خمینی تا خیابان شهدا در جنوب میدان وحدت ادامه یافته و از حوزه تحت اختیار محلات

تصویر ۶. حرکت محدوده مرکزی بر مبنای حرکت ترکیب متوازن اجتماعی و چندگانگی عمکردی از تقاطع خیابان‌های سرخواجه و امام خمینی به سمت شرق و جنوب. مأخذ: نگارندگان.

برگشتی، بر یکدیگر اثر گذاشته و مرکز مفهومی شهر در دیدگاه شهروندان را به سمت گسترش کالبدی‌های پشتیبان در جنوب میدان وحدت کشانده است.

دلیل دوم که در طول نگارش این تحقیق به دست آمد، تأثیر فعالیت‌هایی بزرگ‌مقیاس مانند تجمع مراکز تجاری بزرگ در محدوده‌های کوچک، بر راندن مرکز از محل اولیه خود است.

اهمیت مرکز شهر گرگان، زمینه تمایلات گروه‌های مختلف مردمی و قدرت را به حضور در این مکان فراهم کرده است. عدم تناسب مداخله‌ها در بافت تاریخی گرگان، باعث تخریب و تخلیه بخشی از بافت شده است. در نتیجه مهاجرت فعالین و ساکنان در بافت، جبهه غربی بافت تاریخی انسجام خود را از دست داده، متخلخل و از حیث اجتماعی ناکارآمد شده است.

دلیل سوم، تمرکز بخشی از فعالیت‌های آیینی در غرب بافت تاریخی است که با مهاجرت ساکنان قدیمی محله میدان، این محله را به فضایی آیینی بدل کرده و کارکرد روزمره مرکز را از آن سلب کرده است.

در نتیجه دلایل دوم و سوم مزید بر دلیل اول شده و سرعت تغییرات مرکز از جهت دافع (غرب) به سمت جاذب (شرق) افزایش یافته است. بر این اساس مرکز فعلی شهر گرگان از مرکز تاریخی آن (حد فاصل خیابان‌های سرخواجه و شهدا و شمال

خیابان امام خمینی) جدا شده و حوزه مفهومی آن، شمال و جنوب خیابان امام خمینی و شمال و جنوب میدان وحدت در خیابان شهدا را در برمی گیرد.

پی‌نوشت

۱. مرکز واژه‌ای است که برای توصیف قلب هر شهر یا شهرک بزرگی استفاده می‌شود. مرکز کوچک‌تر از ناحیه مرکزی است و دربردارنده زمین‌های باارزش، گسترش ساختمانی فشرده و تمرکز عابر پیاده و خودرو است (سیف‌الدینی، ۱۳۸۸، ۸۱).

فهرست منابع

- ایمانیان، جاوید. (۱۳۹۶). قدیمی‌ترین بافت تاریخی ثبت‌شده کشور؛ گواه غنای فرهنگی «استرآباد»، قابل دسترس در <https://www.mehnews.com/news/3944555/>
- بهزادفر، مصطفی و طهماسبی، ارسلان. (۱۳۹۲). شناسایی و ارزیابی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تعاملات اجتماعی، تحکیم و توسعه روابط شهروندی در خیابان‌های شهری. باغ نظر، ۱۰(۲۵)، ۱۷-۲۸.
- پامیر، سای. (۱۳۹۴). آفرینش مرکز شهری سرزنده؛ اصول طراحی شهری و بازآفرینی (ترجمه مصطفی بهزادفر و امیر شکیبامنش). تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- خانلری، الهام و میرسعیدی، لیلا. (۱۳۹۸). بررسی روند تحول

پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه تهران، ایران.

- مخلص، فرنوش. (۱۳۹۶). ساختار چند هسته‌ای مدینه‌های مراکش، فصلنامه هنر و تمدن شرق، ۵ (۱۶)، ۱۵-۲۲.
- منصور، سیدامیر. (۱۳۸۶). دو دوره سازمان فضایی در شهر ایرانی: قبل و بعد از اسلام با استعانت از شواهد تحولات شهر کرمان، باغ نظر، ۴ (۷)، ۵۰-۶۰.
- منصور، سیدامیر. (۱۳۸۹). چیستی منظر شهری: بررسی تاریخی تحولات مفهومی منظر شهری در ایران، منظر، ۲ (۹)، ۳۰-۳۳.
- منصور، سیدامیر. (در دست انتشار). سازمان فضایی شهر ایرانی دوره اسلامی. تهران: انتشارات مرکز پژوهشی هنر، معماری و شهرسازی نظر.
- موسوی سروینه باغی، الهه‌سادات؛ مرادی، نینا و رنجبر، احسان. (۱۳۹۴). گونه‌شناسی کالبدی میدان‌های مرکز محله در بافت تاریخی گرگان. مطالعات شهر ایرانی اسلامی، (۲۱)، ۶۷-۷۸.

مسکن گرگان در دوره پهلوی اول، همایش منطقه‌ای خانه ایرانی، گنبد کاووس: دانشگاه آزاد اسلامی واحد گنبد کاووس.

- رجبی، آریتا. (۱۳۸۷). ریخت‌شناسی بازار. تهران: انتشارات آگاه.
- سیف‌الدینی، فرانک. (۱۳۸۸). مبانی برنامه‌ریزی شهری، تهران: انتشارات آبیژ.
- عسگری خانقاه، اصغر. (۱۳۸۰). تأملی در مردم‌شناسی فرهنگی بازار و مسکن شهر قزوین (باتوجه به مرمت بناهای قدیمی)، نامه علوم اجتماعی (۱۷)، ۱۵۹-۱۰۲.
- کتولی، حسین. (۱۳۸۸). الگویابی و توانمندسازی مرکز محلات بافت تاریخی گرگان. پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، ایران.
- گل، یان. (۱۳۹۳). شهر انسانی (ترجمه علی غفاری و لیلا غفاری). تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی قطب علمی طراحی شهری.
- محمدی شمیرانی، مهران. (۱۳۷۶). طراحی یک مرکز شهری به منظور ایجاد حیات مدنی: نمونه موردی: مرکزی شهری شمیران،

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author (s), with publication rights granted to the journal of art & civilization of the orient. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

حجازی، سیده شیرین؛ نظری، هانیه؛ میراحمدی، امیر؛ حیدری‌زاده شالی، مهدی؛ حسین‌زاده، ضیا. (۱۳۹۹). بررسی عناصر تعیین‌کننده مرکز شهر و تغییرات حوزه مرکز در شهر گرگان. مجله هنر و تمدن شرق، ۸ (۲۹)، ۱۳-۲۲.

DOI: 10.22034/jaco.2020.218061.1143

URL: http://www.jaco-sj.com/article_115247.html

